

FIK MEIJER

**GOEDE TIJDEN,
SLECHTE TIJDEN
IN DE ANTIEKE WERELD**

2023 Prometheus Amsterdam

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

© 2023 Fik Meijer

Omslagontwerp Suzan Beijer

Foto auteur Marloes Kamer

Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort

Kaarten Yde Bouma

Zetwerk Elgraphic

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 446 5480 6

Griekenland

De homerische samenleving

In de vierde klas van het gymnasium maakte ik kennis met Homerus. Het was een vluchtige kennismaking. Het liep tegen de zomer, het einde van het schooljaar was nabij. De leraar Grieks probeerde ons enthousiast te maken voor de grote epische dichter, wiens teksten in de vijfde en zesde klas gelezen zouden worden. Hij declameerde enkele hexameters uit de *Ilias* en keek daarbij de klas verheerlijkt aan. We begrepen er niets van. Het waren vreemde klanken, niet meer dan dat. De vakantie lonkte.

Zeven weken later begon het nieuwe schooljaar. We lazen de openingsregels van de *Odyssee*, het verhaal van de zwerftochten van Odysseus. De taal was moeilijk en het aantal hapaxen – woorden die slechts eenmaal voorkomen – was groot. Regel voor regel ploegden we ons door de tekst.

Misschien waren de dichtregels van Homerus mij op school nooit echt gaan boeien als ik niet toevallig op een boekenmarkt de Nederlandse vertaling van de *Odyssee* van de hand van Aegidius W. Timmerman had ontdekt. De eerste verzen maakten een verpletterende indruk op mij. Ik was verkocht. Thuis zette ik het op een lezen. In zes weken had ik de hele *Odyssee* uit. Nu begreep ik waarom Homerus de mensen al eeuwenlang betoverde. De zwerftochten over de Middellandse Zee, de schipbreuken, de rol van de goden, de avonturen met wonderlijke wezens – ze boeiden me mateloos. In de volgende maanden las ik ook de *Ilias* in de woorden van Aegidius W. Timmerman. Langzaam maar zeker begon ik ook de Griekse tekst te waarderen. Het vertalen ging sneller, ook omdat de grote vertaler over mijn schouder meekeek en mij vertaalssuggesties deed. Zo ontstond mijn liefde voor Homerus, die in de loop der jaren alleen maar intenser is geworden.

Met het groeien van mijn kennis van het Grieks begon ik me ook voorzichtiger te verdiepen in de vraag wat Homerus zo speciaal maakt dat vele vertalers zich geroepen hebben gevoeld om zijn schitterende dichtregels in hun eigen taal weer te geven. Alleen al in ons taalgebied hebben mini-

maal veertien vertalers zich gestort op integrale (dichterlijke) hertalingen van de *Odyssee*, van Dierick Coornhert in 1561 tot Patrick Lateur in 2016. In de 450 jaar die daartussen liggen zagen onder meer de vertalingen van C. Vosmaer, Aegidius W. Timmerman, P.C. Boutens, M.A. Schwartz, Imme Dros en H.J. de Roy van Zuydewijn het licht. Ze vormen het zichtbare bewijs dat Homerus' epen tot op de dag van vandaag de mensen nog iets te zeggen hebben.

Voor sommige classici is er geen twijfel mogelijk: Homerus is de grootste dichter aller tijden. Maar wat maakt zijn heldendichten zo bijzonder dat ze drieduizend jaar nadat ze in het licht werden gezonden nog altijd gelezen worden? Is het de schoonheid van het Grieks, spreekt de inhoud de mensen aan of zijn het de helden die op vele manieren van zich doen spreken? Voor de Grieken had Homerus een bijna goddelijke status. Hij bracht hen terug naar voorbije tijden, naar een wereld waarin heldendom werd bewonderd. De helden verrichtten daden waar de lezers van Homerus' epen alleen maar van konden dromen. Met het toenemen van de afstand die de Grieken van Homerus scheidde, nam zijn reputatie bijna mythische proporties aan. De door hem geschetste wereld leek bijna een ideaalwereld. Homerus raakte een gevoelige snaar bij de Grieken.

Homerus schreef op wat zangers en barden eeuwenlang hadden bezongen. Hun gezangen over Myceense koningen die vanuit hun versterkte burchten de omgeving controleerden en oorlogen voerden, waren rondgegaan. Zoals het gaat met mondelinge overleveringen, hadden de verhalen aan verbeeldingskracht gewonnen. Uit het geheel van versies koos Homerus in de achtste eeuw v.Chr. de tekst voor zijn *Ilias* en *Odyssee*. Maar wie Homerus was, wordt niet duidelijk. Was er één persoon die als Homerus kan worden aangewezen, of hebben wellicht meer personen een bijdrage aan de *Ilias* en de *Odyssee* geleverd? Over die kwestie wordt nog altijd gediscussieerd.

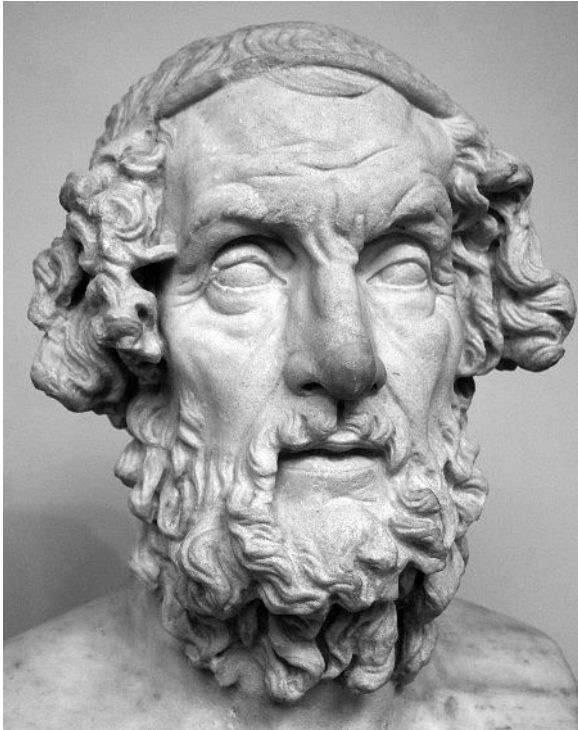
In de *Ilias* belicht Homerus een korte episode van 54 dagen uit het tiende jaar van de oorlog tussen de Grieken en Trojanen. De tijdsduur is afgebakend door de wrok van Achilles, de woede van de snelste, mooiste en sterkste Griekse held tegen de opperkoning Agamemnon. In de *Odyssee* dicht Homerus over de wanhopige terugtocht van Odysseus, die na de verwoesting van Troje de weg naar Ithaca kwijt is en tijdens

zijn omzwervingen vele avonturen beleeft. Odysseus komt uiteindelijk weer thuis en slaagt erin de vrijers die zijn echtgenote Penelope het hof maken te doden. In de *Odyssee* komen fantastische vertellingen voor, zoals over de ontmoeting met de cycloop Polyphemos, de toverkunsten van Circe, het verleidelijke gezang van de Sirenen en de tocht langs de verraderlijke Scylla en Charybdis.

De oude Grieken smulden van de heldendichten. Agamemnon, Achilles, Ajax, Odysseus, Hector en Aeneas waren geen gewone krijgslieden, maar raakten in hun optreden bijna aan de onsterfelijke goden. In hun pogingen om zich te onderscheiden begingen ze wreedheden die latere Grieken soms te ver moeten zijn gegaan, maar hun bewondering voor het heldhaftige verleden won het van hun bedenkingen over de gruweldaden. De meeste lezers zagen in de veelvuldige herhalingen van het bloedvergieten vooral de heroïek van het krijgsbedrijf. De status van Homerus was onbetwist en openlijke kritiek op de grote dichter werd weggewuifd.

Natuurlijk is er in de loop van de Griekse Oudheid met een kritisch oog naar Homerus gekeken. Sommigen konden maar moeilijk bevatten dat deze heldendichten, die een gefantaseerde droomwereld verbeeldden, serieus genomen werden. Dat Grieken de verhalen als historisch relevant beschouwden, als onderdeel van hun geschiedenis, was voor hen onbegrijpelijk. De eerste die zijn bedenkingen uitte, was de schrijver Hecataeus (ca. 550-476 v.Chr.). Hij leefde in Milete, een Griekse stad in Klein-Azië, waar vele wetenschappers zich verzameld hadden. Van hem is bekend dat hij het grote Perzische rijk bereisde en gewag maakte van de volkeren die hij ontmoette. Hij schreef zijn bevindingen op in proza. Het probleem is alleen dat van zijn geschriften slechts korte fragmenten zijn overgeleverd. Uit de spaarzame brokstukken wordt duidelijk dat hij de historische werkelijkheid wilde vertellen. De epen van Homerus beschouwde hij als fraai gecomponeerde verzinselfantasiën, die nauwelijks historische waarde hadden. Ze zaten vol tegenstrijdigheden en boden de lezers onvoldoende aanknopingspunten om de waarheid te achterhalen.

Hecataeus en zijn geestverwanten konden echter nog zo hard roepen dat de *Ilias* en de *Odyssee* geen geschiedenis zijn, hun woorden verwaaiden in het koor van al die Grieken die de beide epen als een soort Bijbel

Homerus (British Museum)

beschouwden, als het symbool van de Griekse superioriteit. In zijn schitterende hexameters had Homerus immers laten zien dat Grieken tot de hoogste vorm van cultuur in staat waren. Latere dichters moesten erkennen dat de poëzie van Homerus op een dermate hoog niveau stond dat hun gedichten altijd met die van de grote dichter vergeleken zouden worden. Het gevolg was dat na Homerus maar weinigen durfden toe te geven aan hun poëtische ingevingen, uit angst naar de maatstaven van Homerus beoordeeld te worden.

De bewondering voor de taal waarin de *Ilias* en de *Odyssee* zijn gegoten, is er nog altijd. Het lijdt geen twijfel dat in de toekomst nieuwe vertalers zich op Homerus' tekst zullen storten. Tegelijk wordt in documentaires geprobeerd de historische context te verduidelijken en in films op het witte doek wordt de 'realiteit' van de Trojaanse Oorlog spectaculair in

beeld gebracht. Van enige gêne over de wreedheden van de homerische helden is daarbij geen sprake. Sterker nog: het geweld wordt juist geaccentueerd, zoals in de film *Troy*, waarin Brad Pitt als Achilles niet terugschrikt voor de nodige slachtpartijen.

De homerische helden leefden door hun geboorte in een adellijke familie in een gesloten elitaire wereld. Doorstroming van buiten die beperkte kring was onmogelijk. Hun hele doen en laten was erop gericht zich te laten gelden en roem en eer te verwerven. Krijgsbuit was voor de helden het tastbare bewijs dat ze goed bezig waren, dat ze hun plek in die gesloten wereld waard waren. De buit varieerde van wapens tot kostbaarheden. Niet zelden werd er ook gestreden om vrouwen. Homerus schrijft er niet besmuikt over. Direct al in het eerste boek gaat het om het jonge meisje Chryseïs, dat door de oppervorst Agamemnon als oorlogsbuit naar zijn tent is meegenomen. Maar wanneer haar vader, de Apollo-priester Chryses, met succes tot Apollo heeft gebeden om de pijlen van de pest op de Grieken af te schieten teneinde Agamemnon op andere gedachten te brengen, geeft de opperkoning het meisje terug aan haar vader. Bang dat hij gezichtsverlies zal lijden dwingt hij Achilles afstand te doen van het door hem buitgemaakte meisje Briseïs. Achilles is woedend en wil de opperkoning te lijf gaan, maar hij kan uiteindelijk niet anders dan zijn oorlogsbuit aan de hoogste koning afstaan. Hij trekt zich terug in zijn tent en houdt zich lange tijd afzijdig van de strijd met de Trojanen. De felle twist tussen Agamemnon en Achilles maakt duidelijk dat de helden die naar Troje zijn getrokken niet gelijk zijn, maar dat ze in een hiërarchie staan. De snelvoetige Achilles mag dan de mooiste en edelste zijn van alle helden, in status moet hij het afleggen tegen Agamemnon, die als leider van de expeditie het hoogste gezag heeft en dat graag bevestigd ziet. Achilles, hoe dapper ook, heeft zich te schikken naar zijn orders.

Buit was niet het voornaamste doel van de krijgers; het ging hun vooral om roem en eer. Een laf compromis met tegenstanders om het vege lijf te redden was een schande voor het leven. Een eerzame dood was vele malen beter dan een leven met een eeuwige schandvlek. Deze opvatting wordt mooi geïllustreerd door de Trojaan Hector, als hij zich opmaakt voor het allesbeslissende gevecht met Achilles. Hij voelt dat

hij het tegen de dapperste van de Grieken zal afleggen, dat hij zal sterven en Troje verweesd zal achterlaten, maar hij laat zich niet op andere gedachten brengen door de wijze Polydamas, die hem voorhoudt dat hij met zijn dood het einde van Troje inluidt. Ook zijn vader Priamus en zijn moeder Hecabe kunnen hem niet tegenhouden. Zijn eer staat hem niet toe zich laf te gedragen. Hij verkiest een eerzaam tweegevecht met de woeste Achilles, wetend dat het zijn einde zal betekenen en dat de ondergang van Troje onafwendbaar wordt.

De helden gingen niet zachtzinnig te werk. In de gevechten van man tegen man was alles geoorloofd om een tegenstander te verslaan. Homerus neemt geen blad voor de mond als hij de slachtpartijen beschrijft. Hij laat geen detail achterwege. De *Ilias* wemelt van de passages waarin ogen doorboord worden, lansen diep in de hersenen doordringen en bloedende darmen uitpuilen. Geen lezer die er aanstoet aan nam. De gruwelijkheden pasten in het tijdsbeeld. De homerische samenleving was hard en wreed. Een zwakke held was geen held, maar een slappeling. Hij werd weliswaar niet uit de groep verstoten, maar werd wel berispt om zijn laffe gedrag. Vervolgens sloten ze de gelederen en vormden weer de bevoorrechte elite die zich weinig gelegen liet liggen aan wat buitenstaanders van hen vonden. Wanneer iemand van buiten de kring het waagde een van de helden tegen te spreken, kon hij rekenen op felle tegenstand. Kritiek werd niet geaccepteerd. Homerus geeft een mooi voorbeeld dat duidelijk laat zien hoe outsiders die hun mening willen geven behandeld werden.

De tragiek van Thersites

Het incident vindt plaats tijdens een vergadering waar de helden het woord voeren. De gewone Grieken die met hen naar Troje zijn getrokken zijn daarbij aanwezig. Tijdens de vergadering ontstaat er een felle discussie over wat de Grieken te doen staat om Troje te kunnen veroveren. Agamemnon vertelt dat hij een droom heeft gehad waarin oppergod Zeus hem gezegd heeft dat nu de tijd gekomen is om Troje in te nemen. Maar tegelijk neemt hij een vreemde beslissing, die tot grote verwarring leidt. Om de strijd lust van zijn mannen te prikkelen doet hij het voorstel om het

beleg van Troje op te geven en terug te keren naar Griekenland. Hij verwacht dat de andere helden dat niet zullen accepteren en de troepen tot de strijd zullen aanvoeren. Maar hij heeft het woord 'terugkeer' nog niet uitgesproken of er ontstaat een stormloop op de schepen. Ze worden al te water gelaten, als Odysseus de situatie redt. Hij neemt de scepter van Agamemnon en gewapend met dat machtssymbool weet hij de vlucht naar de schepen te stuiten en de orde te herstellen.

Wanneer uiteindelijk iedereen zijn plaats in de vergadering weer heeft ingenomen, mengt ineens een zekere Thersites zich in de discussie. De helden zijn met stomheid geslagen, want Thersites is niet een van hen. Hij is iemand uit het volk. Thersites durft het aan Agamemnon uit te dagen – ja, zelfs kritiek op hem te leveren. Over wat er dan gebeurt doet Homerus uitgebreid verslag.¹ Thersites wordt ten tonele gevoerd als de lelijkste van alle Grieken die voor Troje gelegerd waren; kromme knieën had hij, o-benen, hij was mank, had een bochel, en op zijn schouders stond een schele puntige kop met haar dat eruitzag als schrale wol. De toon is gezet. Uit zo iemand kan geen verstandig woord komen. Hij kan alleen maar schelden. En ook al heeft Thersites niet geheel ongelijk met zijn kritiek op Agamemnon, zijn woorden worden weggehoond. Agamemnon mag dan wel vaker op de korrel zijn genomen, nu iemand van buiten hun groep het waagt kritiek te spuien, sluiten ze de rijen. Odysseus neemt het voortouw; als mokerslagen dalen zijn woorden op Thersites neer. Ik geef de vertaling in de nu wat ouderwets klinkende woorden van Aegidius W. Timmerman, die mij op zestienjarige leeftijd de liefde voor Homerus bijbrachten:

Onzin praat gij, Thersites, al zijt gij ook nog zulk een schreeuwer.
Zwijg! en probeer niet geheel alleen tegen vorsten te kijken.
Minderwaardiger, zeg ik, dan gij is er zeker geen stervling,
Onder hen allen, die hier met d'Atriden voor Ilios kwamen.
Bekvechten is U daarom verboden tegen de vorsten!
Of hun gemene dingen verwijten! Moet gij onze thuiskomst
Hoeden? Wij weten niet eens nog zeker hoe 't dáármède gaan zal,
Of wij, de zonen der Grieken, voorspoedig of niet zullen keren.
Moet ge daarom Agamemnon, de herder der volken, verwijten,
Dat d'edelhoedige Grieken hem zeer veel geschenken verlenen?
Zelf hem met vlijmende woorden beschimpen? Ik zal U wat zeggen

Odysseus slaat Thersites (afgebeeld op een Romeinse sarcofaag in het Museum van Antalya)

Dat ongetwijfeld ten uitvoer gebracht wordt. Indien ik U ooit weer
Zó als ge nu aan het kijken waart, als een verdwaasde vind razen,
Dan mag Odysseus het hoofd van zijn schouders verliezen; niet langer
Heten Telemachus' vader, wanneer ik U niet uwe kleren
Ruk van het lijf, uw mantel en chiton, bedekkend uw schaamte,
En U niet jammerend weg naar de snelle galeien zal jagen,
Uit de vergaading naar buiten geranseld met smaadlijke slagen.²

Om deze woorden nog eens extra kracht bij te zetten snelt hij op Thersites af. Hij pakt de scepter en beukt daarmee op diens schouders. Huilend van de pijn en bevend en trillend van de vernedering die hem is aangedaan, krimpt Thersites ineen en gaat weer zitten. En het volk, waarvoor Thersites

het opnam, betuigt zijn instemming met Odysseus' optreden. Een van de gewone Grieken, geen homerische held, want hij wordt niet met name genoemd, neemt het woord en zegt:

Lieve Goden, wat heeft die Odysseus al duizenden goede
Dingen ten uitvoer gebracht door uitnemende raadsbesluiten
Voor te stellen, ons ook voor de krijg in het harnas te steken!
Maar wat hij nú deed hier onder de Grieken is toch nog het beste,
Dat hij die zwetsende lasteraar op heeft doen houden met spreken.
Nu komt het zeker hem nimmer weer in zijn vermete le hoofd op
om met schandalige woorden de koningen hier te beschimpen.³

Thersites was misschien geen beminnelijk persoon, maar dat was niet de reden dat hij door Odysseus werd vernederd. Thersites kende zijn plaats niet, althans niet in de maatschappij zoals die in Homerus' heldendichten wordt geschetst. Hij bemoeide zich met zaken waar hij zich buiten moest houden. Hij leefde in een tijd waarin de helden, die zichzelf 'mooi en edel' noemden, inmenging van buitenaf hardnekkig afwezen, zeker als die inmenging bestond uit kritiek op het heersende aristocratische bestel. Dat was de tragiek van Thersites.

Buitengesloten: slaven, *theten* en vrouwen

Eigenlijk waren allen die niet bij de elite hoorden buitenstaanders, maar er waren gradaties in de manier waarop ze beoordeeld en behandeld werden. De kleine boeren, pachters en handwerkslieden moesten gehoorzamen aan de bevelen van de koningen en belasting betalen, maar ze waren wel vrij en konden een bestaan opbouwen, hoe marginaal dat soms ook was. Handelaars genoten eveneens weinig aanzien, ondanks het feit dat de leden van de elite wel luxegoederen van hen afnamen.

Veel lager op de maatschappelijke ladder stonden de slaven. Ze werden door gespecialiseerde handelaars aangeleverd, maar mannen en vrouwen werden ook door de helden zelf als buit meegevoerd uit veroverde steden, vervolgens tot slaaf gemaakt en tewerkgesteld op een van